

## KRIGSFANGELEIREN PÅ ENGELØYA

*Eva-Ditte Donat*

*Artikkelen er et lokalhistorisk bidrag til forskningen rundt krigsfangenes arbeidsinnsats i det okkuperte Norge og undersøker forholdene i krigsfangeleiren på Engeløya. Begrensningen til en spesifikk leir har det gjort mulig å ta et dybdykk i kildene og vinne mer inngående kunnskap om forholdene i den konkrete leiren, noe som forhåpentligvis også vil bidra til å utvide og nyansere det generelle bildet av de sovjetiske krigsfangenes tvangsarbeid i Norge. Krigsfangeleiren på Engeløya var en av de største arbeidsleirene for sovjetiske krigsfanger som den tyske okkupasjonsmakten anla på norsk jord, og en av leirene med de desidert høyeste dødstallene. Sønn sett skiller den seg ut og er langt fra alminnelig. Allikevel vil enkelte erkjennelser ha overføringsverdi. De første to månedene var tapsandelen blant krigsfangene så høy som en tredjedel. Mer enn 500 mennesker mistet livet her. I artikkelen ser vi nærmere på årsakene til denne massedøden. Hva døde fangene av? Hva var årsaken til det? Hvordan reagerte det tyske krigsfangevesenet?*

### Bakgrunn

Fra våren 1942 og frem til kapitulasjonen drev den tyske okkupasjonsmakten frem en enorm anleggsvirksomhet på Engeløya i Steigen, Nordland. Ytterst i Vestfjorden, på Engeløyas mest værutsatte nordvestre hjørne, i Bø, skulle et av de største og mest moderne kystfortene bli anlagt. Batteri *Dietl*, som kystfortet etter hvert ble kalt, skulle med sine store 40,6-centimeters skyts kunne dekke nærmest hele Vestfjorden. Sammen med søsterbatteriet Trondenes ved Harstad hadde Batteri *Dietl* oppgaven å sikre innseilingsveien mot Narvik. Disse to tungbatteriene ble høyt prioriterte prestisjeobjekter.

Ansvar for planleggingen, byggeledelsen og realiseringen av disse kystfortene ble lagt i hendene på *Organisation Todt*, forkortet OT, som var en enorm byggeorganisasjon med en militærlignende struktur. Denne halvmilitære organisasjonen utførte byggeprosjekter for *Wehrmacht* både i Tyskland og i de okkuperte områdene.

I Norge startet *Organisation Todt* sin virksomhet våren 1941, først i Trondheimsområdet, men så fra våren 1942 på landsbasis, idet organisasjonens oppgaver i Norge ble betydelig utvidet og organisert under den nyopprettede OT-avdelingen *Ein-satzgruppe Wiking*. Fra nå av ble *Organisation Todt* en hovedaktør i okkupasjonsmaktens byggeprosjekter når det gjaldt både infrastruktur og forsvarsanlegg.

Store ressurser ble satt inn, og byggearbeidene på Engeløya og Trondenes ble drevet frem med enorm fart. Infrastrukturen på Engeløya var lite utviklet fra før. Det fantes bare to enkle dypvannskaier, og veiforbindelsen mellom dem var bare beregnet for hest og kjerre. Alt material måtte fraktes til øya sjøveien, fra sand og sement til de svært tunge kanondelene. Brakkeleirer ble satt opp. Veien ut til festningen ble anlagt, andre veier forsterket. Kaien på nordsiden ble tatt av stormen og måtte fornyes.<sup>36</sup> Kanonstillingene måtte sprenges inni fjellet. En industrikran tok kanondelene i land. Samme kran ble demontert og satt opp ved hver kanonstilling til monteringen av de store 40,6-centimeters skytsene. Dette og mye mer måtte på plass før kanonene ble klar til innsats. Allikevel ble allerede i august 1943, etter omtrent 14 måneders anleggstid, to skyts prøveskutt og operative.<sup>37</sup> Denne progresjonen ville ikke vært mulig uten at det ble satt inn et betydelig antall arbeidsfolk.

## Antall arbeidsfolk og krigsfanger

I mai 1943 var så mange som 2900 mennesker involvert i byggingen av festningsverket. Av disse var 1423 krigsfanger og 159 vaktmannskaper.<sup>38</sup> I tillegg var det militære styrker på øya i et antall som ikke er nærmere spesifisert i kilden, og også de ble delvis trukket inn i arbeidet med å etablere seg på øya.

Frem til oktober 1943 steg antallet krigsfanger til 1614<sup>39</sup>, som var det høyeste bellegget i leiren. Heretter avtok aktiviteten gradvis. Men minst frem til sommeren 1944<sup>40</sup> var fangeleiren på Engeløya en av de største arbeidsleirene for sovjetiske krigsfanger på norsk grunn. Vanligvis var det ikke mer enn 500–1000 krigsfanger i disse leirene.<sup>41</sup>

<sup>36</sup> BArch RL 43/2. Kriegstagebuch Lw. Feldbatl. I/502, 25.2.1943.

<sup>37</sup> BArch RM 45III/26. Kriegstagebuch des Kommandanten der Seeverteidigung von Narvik, 28.8.1943.

<sup>38</sup> BArch RH 26/199/77. Lagenkarte des Abschnitts Befehlshaber im Polarbereich Küstenverteidigungsabschnitt Narvik 199. Inf. Div., 1.5.1943.

<sup>39</sup> BArch RH 26/199/77. Lagenkarte des Abschnitts BArch RH 26/199/77. Befehlshaber im Polarbereich Küstenverteidigungsabschnitt Narvik 199. Inf. Div., 1.11.1943.

<sup>40</sup> Personalstyrke oppgitt på kart frem til juni 1944. Se BArch RH 26/199/77. Lagenkarten des Abschnitts Befehlshaber im Polarbereich Küstenverteidigungsabschnitt Narvik 199. Inf. Div. I mai 1945 er bare 540 sovjetiske krigsfanger igjen i leiren. RA RAFA-1939 eske 1. Übergabe-Verhandlung (Lager Engelöy), 27.5.1945.

<sup>41</sup> Hatlehol 2015: 218

Den 29. september 1942 kom den første lille kontingenten av krigsfanger, tilhørende en pionerenhet, til Engeløya.<sup>42</sup> Disse fangene skulle sannsynligvis forberede innkvarteringen av et større antall fanger. Allerede en måned senere, i slutten av oktober 1942, ankom 700 sovjetiske krigsfanger som tilhørte krigsfangearbeidsbataljon 186.<sup>43</sup>

Krigsfangearbeidsbataljonene var blitt opprettet fra høsten 1942 for å tilfreds- stille *Organisation Todts* voksende behov for arbeidskraft. Etter hvert ble fangene i disse arbeidsbataljonene betegnet som OT-russere for å skille dem fra Wehrmacht sine krigsfanger (også kalt STALAG-russere) som var organisert i STALAG leirene.<sup>44</sup> Disse arbeidsbataljonene ble underlagt en nyopprettet stilling: *Bezirkskommandant für Kriegsgefangene in Norwegen*. Krigsfangedistriktskommandanten var direkte underlagt *Wehrmachtsbefehlshaber Norwegen*, generaloberst Nikolaus von Falkenhorst. Meningen var at kommandanten skulle få ansvaret for hele krigsfangevesenet i Norge, men slik ble det ikke.<sup>45</sup>

Selv om krigsfangene i arbeidsbataljonene ble betegnet som OT-russere, hadde *Wehrmacht* også her ansvaret for vakthold i leirene, for bekledning, helsestell og forpleining, mens *Organisation Todt* måtte ordne med innkvarteringen i nærheten til arbeidsplassen.<sup>46</sup>

## Dødeligheten

Månedsrapporten til kvartermesteren for *AOK Norwegen* fra januar 1943 stadfester at så mange som en tredjedel av fangene på Engeløy og Trondenes døde i løpet av de første to månedene.

*OT har tatt i bruk 700 krigsfanger til krigsfangearbeidsbataljonen 186 på Engeløy og 600 til samme bataljonen i Harstad uten at OT på forhånd hadde sørget for*

---

<sup>42</sup> Fangekort se OBD nr 300761046, 300820530, 300834079, 300749667, 300685176, 300708559.

<sup>43</sup> BArch RW 39/175, p. 77. Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1943, AOK Norwegen/O. Qu. og RA RAFA-2018 eske 52. Kriegsgefangenen-Einsatz [udat.].

<sup>44</sup> STALAG, forkortelse for Kriegsgefangenen-Mannschafts-Stammlager, var en hovedleir for menige krigsfanger, der fangene ble registret og derfra ofte fordelt til underleirer og arbeidskommandoer. I Norge fantes fire STALAG: Stalag 303 på Lillehammer, Stalag 322 i Kirkenes, Stalag 330 i Alta, senere flyttet til Beisfjord, så som Stalag 380 på Oppdal og i Drevja. Hatlehol 2015: 214f.

<sup>45</sup> G. Hatlehol gjør i sin doktoravhandling rede for at krigsfangedistriktskommandanten i realiteten bare fikk ansvaret for krigsfangene i *Organisation Todts* byggeprosjekter og ikke for de i Stalag leirene organiserte fangene under Wehrmacht. Videre påviser han at denne stillingen også etter krigsfangevesenets formelle understilling under SS bibeholdt sin rolle i krigsfangevesenets organisasjon i Norge. Hatlehol 2015: 214 ff., 226 ff.

<sup>46</sup> Hatlehol 2015: 217f.

*tilstrekkelig innkvartering. Dette hadde til følge at 440 av 1300 krigsfanger døde på kort tid.*<sup>47</sup>

De lokalt ansvarlige i den tyske hæren så seg tydeligvis nødt til å rapportere disse omstendighetene til okkupasjonsmaktens øverste militære ledelse i Norge.

Dødstallene på Engeløya var i norsk sammenheng usedvanlig høye. Nøyaktig hvor mange som døde, er litt usikkert. På minnestøtten som medfangene reiste på gravplassen i 1945, skrev de: *Her kviler 514 soldater av Den Røde Armé...* Da gravene i Bø ble åpnet under operasjon Asfalt i 1951, ble 498 lik gravd opp.<sup>48</sup> Levningene ble flyttet til krigskirkegården på Tjøtta i Helgeland. Krigsgravtjenestens register opererer i dag med at 518 døde fra Engeløya ble gravlagt på Tjøtta.<sup>49</sup> De ligger på høyre siden av kirkegården blant de anonymt gravlagte.

Et dokument fra Forsvarets Distriktskommando Nord-Norge fra 20. juni 1945 rapporterer om 533 graver på krigskirkegården på Engeløya og ytterligere 3 graver utenfor den felles gravplassen.<sup>50</sup>

Tallet i det sistnevnte notatet dekker seg med antall oppsporede fangekort der Engeløy er oppgitt som dødssted. Artikkelforfatteren har funnet frem til 536 fangekort for sovjetiske krigsfanger som ifølge disse kortene døde og ble gravlagt på Engeløya. I tillegg er fangekortene til ytterlige sju tatt med i statistikkene som senere fremstilles. Disse sju ble forflyttet fra Engeløya til leiren i Beisfjord, men døde der bare noen få dager senere eller allerede under transporten.

Dermed er dødsfallene til hele 543 krigsfanger fra leiren på Engeløya dokumentert, og alle ofrene er navngitt. 536 av dem ble gravlagt på Engeløya. Forskningsarbeidet er ikke avsluttet, men dokumentet fra Distriktskommando Nord-Norge fra 1945 kan tyde på at samtlige fangekort er funnet. Dermed står vi foran en ganske enestående kildesituasjon.

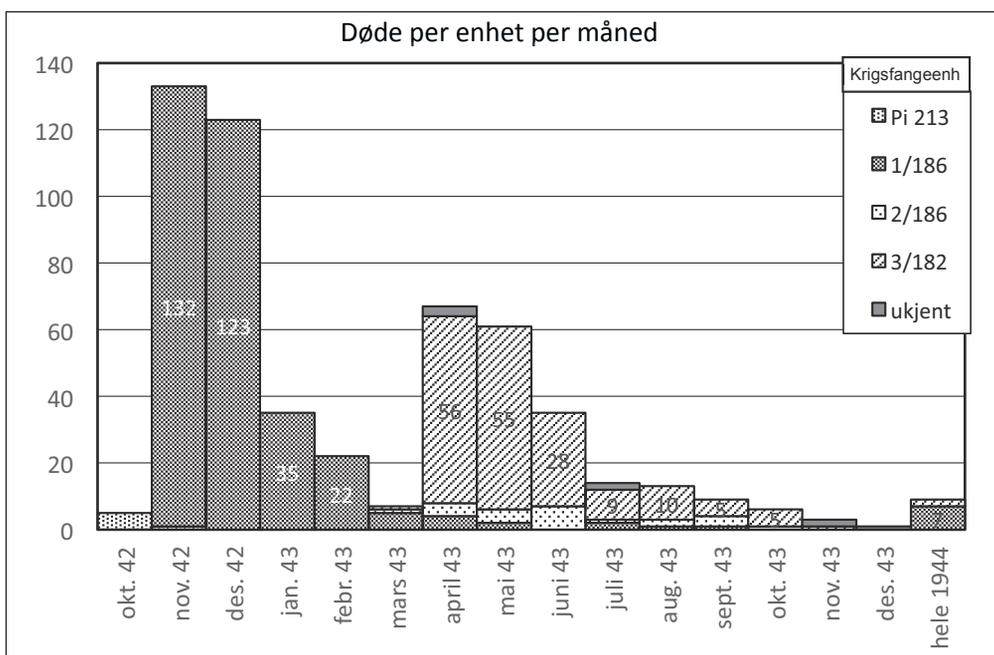
---

<sup>47</sup> «Von der O.T. wurden 700 Kgf. des Kgf.Arb.Btl. 186 auf Engelöy und 600 von demselben Btl. in Harstad eingesetzt, ohne dass von der O.T. vorher für genügende Unterkunft gesorgt war. Dies hatte zur Folge, dass von den 1300 eingesetzten Kgf. innerhalb kurzer Zeit 440 verstorben waren.» BArch RW 39/175, p. 77. Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1943, AOK Norwegen/O.Qu. Denne og samtlige påfølgende kilder er oversatt av artikkelens forfatter.

<sup>48</sup> RA RAFA-2018 eske Da 26.

<sup>49</sup> Den originale minnestøtten på gravplassen ble ikke ødelagt under oppgravingen. Det virker sannsynlig at en av samlegravene lå rett under støtten og at den ikke ble åpnet. Videre er det mulighet for at enkelte ble begravd utenom gravplassen, at de ble gravd ned der de døde. Under grøftearbeider på 1990-tallet ble det funnet rester av et skjelett i veifundamentet ut til festningen. Disse ble etter krigsgravtjenestens avgjørelse gravlagt på Tjøtta og utgjør nr 518 av de gravlagte fra Engeløya. Differensen mellom 498 oppgravde og 517 opprinnelig gravlagte på Tjøtta har forfatteren ingen forklaring for. Den kan vitne om dårlig bokføring under operasjon Asfalt.

<sup>50</sup> RA RAFA-2510 eske 316.



Figur 1 Dødstallene på Engeløya etter krigsfangeenheter fordelt per måned

Fangekortene dokumenterer og bekrefter at mer enn en tredjedel av fangene – nøyaktig 255 av 700 – som kom i slutten av oktober 1942, døde innen utgangen av samme året. Selv om fangekortene til tider kan være veldig sparsomt utfyllt, er imidlertid dødsdatoen alltid oppgitt. En statistisk analyse gir følgende bilde:

Dødstallene var desidert høyest i de to første månedene, november og desember 1942. Da døde opptil tolv fanger per døgn, og i gjennomsnitt døde fire–fem mennesker hver eneste dag! Fra nyåret 1943 frem til mars sank dødstallene betraktelig. Men fra april 1943 kom en ny dødsbølge. Utover sommeren gikk dødstallene kontinuerlig ned og ble så værende på et lavt nivå selv om høsten og vinteren satte inn på nytt. I hele 1944 er ni dødsfall registrert og i 1945 ingen.

Hver tredje fange fra den første transporten døde i løpet av de to første månedene på Engeløya. I hele perioden, det vil si i de to og et halvt årene fangeleiren på Engeløya eksisterte, døde cirka en fjerdedel av alle krigsfanger som var blitt brakt hit.<sup>51</sup> Tapsprosenten var dermed ikke så høy som den anslås for samtlige sovjetsoldater

<sup>51</sup> Ifølge transportlistene (RA RAFA-2018 eske 52. Kriegsgefangenen-Einsatz, [udat.]) ble i overkant av 2000 sovjetiske krigsfanger brakt til Engeløya. Det passer da omtrent til høyeste belegg på omtrent 1600 og mer enn 543 avdøde, som da utgjør 25–27% av de til sammen 2000–2150 krigsfanger som var innoom leiren.



Den sovjetiske krigskirkegården på Engeløya, sommeren 1945 Foto: Nordlandsmuseet

som havnet i tysk krigsfangenskap.<sup>52</sup> Men overlevelsessjansene på Engeløya var nok betydelig lavere enn det som var gjennomsnittet i Norge, der omtrent elleve prosent av de sovjetiske krigsfangene døde.<sup>53</sup>

## Leirforholdene

Krigsfangene fra krigsfangearbeidsbataljon 186 ble høsten 1942 innkvartert midt i bygden Bø, i en nokså provisorisk leir bestående av runde kryssfinertelt. Brakkene var helt uisolerte og hadde bare en liten blikkovn i midten. Da de første høststormene satte inn, viste det seg at disse brakkene ikke holdt stand mot været. Man la stein på takene for å stabilisere dem mot vinden. Men noen brakker ble ødelagt og brakkelemmer ble tatt av vinden, minnes Ida Pedersen i Bø.<sup>54</sup>

---

<sup>52</sup> Omtrent halvparten av alle sovjetsoldater som havnet i tysk fangenskap måtte bøte med livet. Tall fra tyske og russiske forskningsresultater er oppsummert hos Hatlehol 2015: 205.

<sup>53</sup> Her er ikke tatt med ofrene fra de to store skipsforlis. For å få en kort oversikt over antall sovjetiske krigsfanger i Norge ifølge forskjellige kilder/forskere se Hatlehol 2015: 214, og for deres dødstall s. 243.

<sup>54</sup> Pedersen 1998: 99



Vaktmannskapene ved fangeleiren på Engeløya foran boligbrakkene sine Foto: Nordlandsmuseet

Hvor uholdbare forholdene i den provisoriske leiren må ha vært, vitner til og med tyske kilder om. I slutten av et notat om de hygieniske forholdene i forlegnin-gene på Engeløya fra desember 1942 blir fangeleiren nevnt. Divisjonslegen i 199. infanteridivisjon krever

*material til forbedring av innkvarteringen til de russiske krigsfanger: trevirke til sengerister og halmsekker som også kan fylles med treull, så som pledd i tilstrekkelig antall.<sup>55</sup>*

Dette kan bare tydes dit hen at i hvert fall en del av fangene, om ikke alle, lå direkte på jordgulvet i uisolerte og dårlig oppvarmete brakker, uten noen form for madrass,

---

<sup>55</sup> «Material zur Verbesserung der Unterkunft für die russ. Kriegsgefangenen und zwar Holz zur Herstellung von Lattenrosten und Strohsäcke, die notfalls mit Holzwole gefüllt werden können, sowie Decken in ausreichender Zahl.» BArch RH 26/199/62. Notat «Hygienische Verhältnisse auf Engeloy», 10.12.1942.

uten pledd og sannsynligvis i de samme klærne som de gikk med på dagtid, hvor de kunne bli våte i regn eller sludd.

En ny fangeleir kom i bruk i begynnelsen av 1943.<sup>56</sup> Den nye leiren ble anlagt på et omtrent to hektar stort myrområde litt utenfor bygden Bø, og mer avskjernet for innsyn derfra siden den lå bak en haug. Ingen bilder av leiren er bevart. Bare vaktbrakkene utenfor er dokumentert.

Det antas at samme type brakker også var brukt i leiren. Leiren ble brent ned sommeren 1945. Mens noen grunnmurer fortsatt står (avlusingsbrakke, kjøkkenbrakke, latriner), ser sporene etter boligbrakkene ut til å være utslettet i forbindelse med at det ble anlagt fotballbane på området etter krigen.

Overtakelsesdokumentet fra mai 1945<sup>57</sup> forteller oss hvordan leiren så ut ved frigjøringen. Den besto av tretten boligbrakkene, en sykebrakke, en kjøkkenbrakke, et matlager, et verksted, et bekledningskammer, en vaskebrakke med tilsluttet avlusingsanlegg og fire latriner. Hver boligbrakke hadde ett oppholdsrom og to ovner. Sykebrakken var utstyrt med tjue sengeplasser, behandlings- og undersøkelsesbenk, medisinskap med instrumenter, operasjonsrom og et skap med forbindingsaker og medikamenter.

Siden forholdene i krigsfangeleirene på Engeløya og Trondenes ble etterforsket som en krigsforbrytelse etter frigjøringen, er det i Riksadvokatens krigsforbryterarkiv bevart to legerapporter og et oversendelsesbrev fra juni/juli 1943. Her beskriver legen Dr. Köhler, som tilhørte *Organisation Todt*, forholdene i leirene Engeløy, Trondenes og Beisfjord, slik han observerte dem tidlig på sommeren 1943. I sin rapport om et møte og en felles befarings i Trondenes leir refererer Dr. Köhler også noen innspill fra sin kollega *Oberstabsarzt* Dr. König, som var utsendt fra krigsfangedistriktsskomanndanten og dermed representant for *Wehrmacht*.<sup>58</sup>

Legene hadde tydeligvis fått i oppdrag å undersøke om sykdommene og dødeligheten blant fangene på Engeløya, Trondenes og i Beisfjord skyldtes oppholdet i leirene, hva årsakene konkret besto i, hvorvidt disse fortsatt fantes, og hva som eventuelt måtte gjøres for å bedre forholdene.

Dr. Köhler beskriver leiren på Engeløy sommeren 1943 som tilfredsstillende:

---

<sup>56</sup> Pedersen 1998 : 99 og BArch RH 26/199/11. Einsatz-Befehl Verteidigung – Engelöy, 10.11.1942. Dokumentet nevner både den nye og den gamle leiren. Den nye leiren var i november 1942 ikke tatt i bruk og besto antakelig bare av et inngjerdet område.

<sup>57</sup> RA RAFA-1939 eske 1. Übergabe-Verhandlung [Lager Engelöy], 27.5.1945.

<sup>58</sup> Rapportene ble sendt til Einsatzleiter Fickert, lederen for OT Einsatz Nordnorwegen i Narvik, som videresendte dem til Reg. Baumeister Fritz Köbele, avdelingsleder for Abt. Festungsbau i Einsatzgruppe Wiking under Organisation Todt. RA S-1557 Da eske 34.

*Leirforholdene kan betegnes som tilstrekkelige. Brakkene er i orden. De er trange, men ikke overfylt. Kjøkkenet er rent. En tilstrekkelig vaskebrakke er i drift.<sup>59</sup>*

Dette vurderer hans kollega König delvis annerledes:

*Krigsfangene ligger enda noe for tett. Det skal frigjøres en fjerdedel i hver brakke fra brikser, slik at krigsfangene får mulighet til å henge sine klær og klesvasken til tork.<sup>60</sup>*

Ser vi på realitetene, skjønner vi fort at legene ikke var altfor kravstore på fangenes vegne. I den nye fangeleiren var fangetallet i løpet av våren blitt mer enn doblet. Hvor mange fanger leiren var planlagt for, er uvisst, men sommeren 1943 må så mange som hundre fanger ha vært stuert sammen i hver brakke. Femten hundre mennesker bodde på et to hektar stort område der alle fasiliteter var ordnet på samme plan.<sup>61</sup>

Legene er enige om at fangene bærer preg av langvarig underernæring:

*Hovedgrunnen ser også Dr. König i den altfor knappe forpleiningen og i svekkelsen som krigsfangene tidligere har gjennomgått. Ernæringen har ikke vært tilstrekkelig, særlig i de 5 månedene uten potet og med en arbeidsdag på 10 timer.<sup>62</sup>*

Rapporten viser at krigsfangenes i utgangspunktet knappe rasjoner ikke bestandig kunne innfris. Matrasjonene som var tiltenkt en sovjetisk krigsfange, skulle i all hovedsak bestå av brød og poteter. I hele fem uker fikk ikke fangene poteter, som skulle vært en grunnleggende bestanddel i inntaket deres av karbohydrater og vitaminer.

Også brødbakingen bød på problemer. Så sent som juni 1943 klaget de tyske soldatene fortsatt over dårlig brød, og det ble slått fast at bakeriet var for trangt.

---

<sup>59</sup> «Die Lagerverhältnisse sind als ausreichend zu bezeichnen. Die Baracken sind in Ordnung, sie sind eng aber nicht überbelegt. Die Küche ist sauber, eine ausreichende Waschbaracke ist im Betrieb.» RA S-1557 Da eske 34. Rapport fra Dr. Köhler til Einsatzleiter Fickert [udat., sannsynlig fra 10.6.1943].

<sup>60</sup> «Die Kgf. liegen noch etwas zu eng. Es soll ¼ jeder Baracke von Pritschen freigemacht werden, damit die Kgf. eine Möglichkeit haben ihre Kleider und Wäsche zum Trocknen aufzuhängen.» RA S-1557 Da eske 34. Rapport fra Dr. Köhler til Einsatzleiter Fickert [udat., sannsynlig fra 6.7.1943].

<sup>61</sup> Det blir ca. 12 m<sup>2</sup> per menneske, og her er det snakk om det samlede arealet. Boarealet i brakkene var adskillig mindre. Oppholdsrommet som nevnes i overtakelsesdokumentet fra mai 1945, kan det ikke ha vært plass til mens belegget var størst. I mai 1945 var med 540 fanger bare en tredjedel av maks belegget igjen i leiren.

<sup>62</sup> «Den Hauptgrund sieht auch Dr. K[önig in?] der all zu knappen Ernährung und in der Schwächung, die die [Kgf.?] früher durchgemacht haben. Die Ernährung sei speziell i[n den] 5 Wochen der kartoffellosen Zeit in Engelöy bei gleichzeit[ig] 10-stündiger Arbeitszeit nicht ausrei[chend] gewesen.» Kilde se note 60.



Krigsfanger under veiarbeid i Bø på Engeløya. Foto: Nordlandsmuseet

*Brødet er påfallende fuktig-klissete og fører til stadig flere mave-tarm-sykdomstilfeller. En besiktigelse av bakeinnretningen viser, at den er alt for trang og ikke hensiktsmessig innrettet.<sup>63</sup>*

Vi kan visst gå ut fra at problemer med forsyningene av matvarer som brød og poteter i første rekke gikk utover krigsfangene, før de i mindre grad også rammet den tyske bemanningen på øya.

Dr. Köhler analyserer fangenes spiseplan den siste uken og kommer frem til at den med hensyn til kalorimengden ikke skiller seg vesentlig fra de tyske arbeidernes matforsyning. Ukerasjonen av kjøtt og brød var imidlertid vesentlig lavere.<sup>64</sup> Legen vurderer om matens sammensetning og tilberedning så vel som en eventuelt

<sup>63</sup> «Das Brot ist auffallend feucht-klitschig und führt zu vermehrten Erkrankungen an Magen-Darmstörungen. Besichtigung der Backeinrichtung ergibt, dass diese viel zu eng und unzweckmäßig eingerichtet ist.» BArch RW 39/176 p. 211 (86?). Tätigkeitsbericht für den Monat Juni 1943, Korpsarzt Gen.Kom. LXXI A.K.

<sup>64</sup> Kjøtt 400g mot tyskernes 1083g, og brød 3000g mot tyskernes 4575g. Fangene skulle riktignok motta 710g pasta, mel og kornvarer, til forskjell fra tyskernes ukentlige 385g. Kilde se note 59.

resulterende vitaminmangel kan ha medvirket til fangenes entydige symptomer på feil- og underernæring. Særlig setter han spørsmålsteget ved bruken av syntetisk fett i maten:

*Det spør om det syntetiske fett, hvilket de delvis får, biologisk er likeverdig det naturlige fett.*<sup>65</sup>

Som Dr. Köhler beretter, skulle de underernærte fangene yte ti timers kroppsarbeid under kalde og våte forhold. De ble satt til å losse båter, de bygget vei, grøftet, arbeidet i steinbrudd, blandet betong til støpingen og utførte lignende tungt arbeid.

Dr. Köhler påpeker også slitte klær, et overhengende problem med lus og særlig mangelen på en avlusningsbrakke, noe som i tilfelle flekkfeber ville føre til en katastrofe. Legen forklarer at faktorer som tungt arbeid, tøffe klimatiske forhold, dårlig bekledning og derfra resulterende energitap i stor grad påvirker menneskekroppens energibehov.

*I tillegg kommer hos krigsfangene at de er lager- og kroppsarbeidere og at bekledningen deres ikke beskytter dem noe særlig mot varmetap. Hver fillet sko og våt fot betyr varmetap, dvs. kaloriforbruk.*<sup>66</sup>

## Hva førte til massedøden?

Dr. Köhler er tydelig på at den høye dødeligheten skyldes de dårlige leirforholdene i oppstartsfasen:

*Dertil må det anmerkes at de i begynnelsen svært dårlige leirforhold må ha bidratt vesentlig til den skremmende høye dødeligheten hos 1. og 3. kompani.*<sup>67</sup>

OT-leder Fickert tolker legerapportene dit hen at de høye syke- og dødstillene skyldes forpleiningen og svekkelsen som fangene tidligere har gjennomgått.<sup>68</sup> Han unnlater å spesifisere om det har vært under eller før oppholdet deres på Engeløya, mens *Wehrmacht* – som vi tidligere har sett (se note 49) – var raske til å konkludere

---

<sup>65</sup> «Fraglich ist, ob das synthetische Fett, das ihnen teilweise gegeben wird, dem natürlichen biologisch gleichwertig ist.» Kilde se note 59.

<sup>66</sup> «Hierzu kommt bei den Kriegsgefangenen, dass sie Schwer- und Lagerarbeiter sind und ihre Bekleidung sie nicht allzu sehr vor Wärmeverlust schützt. Jeder zerrissene Schuh und nasse Fuss bewirkt Wärmeverlust, d.h. Kalorienverbrauch.» Kilde se note 59.

<sup>67</sup> «Dazu ist zu bemerken, dass zu der erschreckend hohen S[t]erblichkeit bei der 1. und 3. Komp. die anfänglich schlechten Lagerbedingungen wesentlich beigetragen haben dürften.» Kilde se note 59.

<sup>68</sup> RA S-1557 Da boks 34. Oversendelsesbrev fra Einsatzleiter Fickert til Reg.Baumeister Köbele [udat., fra begynnelsen av juli 1943].

med at årsakene lå i innkvarteringen som OT har stått ansvarlig for. Fickert legger bevisst mer vekt på forpleiningen. Han skriver at bostedene er ok, uten å nevne at de har vært ugreie på et tidligere tidspunkt:

*I rapportene kommer entydig frem, at innkvarteringen til fangene er upåklagelig, og at fangenes frafall og de høye syketall er grunnet i ernæringen og svekkelsen, som fangene tidligere har gjennomgått.<sup>69</sup>*

Mens instansene i Wehrmacht og OT tydeligvis er mest opptatt av å skyve ansvaret over på hverandre, analyserer Dr. Köhler dødeligheten i de fire krigsfangekompaniene i leirene Beisfjord, Engeløy og Trondenes inngående.

Dødeligheten i første og tredje kompani i krigsfangearbeidsbataljon 186, som var plassert på henholdsvis Engeløy og Trondenes, var ekstremt høy, og legen skriver at leirforholdene må ha bidratt til dødeligheten i disse kompaniene. Andre kompani i krigsfangebataljon 186 kom ifølge Köhler i god tilstand fra Sør-Norge. I denne enheten, som var plassert både på Trondenes og på Engeløy, var det langt færre krigsfanger som døde. Den fjerde enheten, tredje kompani i krigsfangebataljon 182, kom ifølge Köhler i dårlig forfatning direkte fra Tyskland. De kom til Engeløya i mars 1943, omtrent samtidig som andre kompani kom til bataljon 186. Syketallene i tredje kompani i bataljon 182 var svært høye da Köhler besøkte Engeløy-leiren.<sup>70</sup>

*Sykebrakkene er trangt bebodde grunnet et enormt høyt antall syke. De syke blir pleiet av to russiske leger og flere sanitetssoldater.<sup>71</sup>*

103 fanger i tredje kompani i bataljon 182 hadde dødd i løpet av to måneder.<sup>72</sup>

Hvorvidt går det an å bedømme, på grunnlag av dette kildematerialet, om fangene døde som følge av forholdene på Engeløya eller på grunn av påkjenningene de var utsatt for før de kom hit?

---

<sup>69</sup> «Aus den Berichten geht eindeutig hervor, dass die Unterbringung der Gefangenen einwandfrei ist, und dass der Ausfall der Gefangenen unte[r?] hohen Krankenstand auf die Ernährung und die Schwächung zurückzuführen ist, die die Kgf. früher durchgemacht ha[ben.].» Kilde se note 68.

<sup>70</sup> Ifølge Dr. Köhler er det 1233 fanger i leiren. Av disse er 825 i arbeidsinnsats, 260 er innlagt i sykebrakken, 101 bare egnet til leirtjeneste og flere 47 har behov for restitusjon, dvs. mer enn en femtedel av fangene er alvorlig syke og bare to tredjedeler av fangene er i full arbeidsinnsats. Legg også merke til at det i 1945 oppgis å være 20 sengeplasser i sykebrakken, mens her altså 260 er innlagte! Kilde se fotnote 59.

<sup>71</sup> «Die Revierbaracken sind wegen der enorm hohen Krankenzahl eng belegt. Die Kranken werden von zwei russischen Ärzten und mehreren russischen Sanitätern betreut.» Kilde se note 59.

<sup>72</sup> 103 døde i 3./182 fra 28. mars til 26. mai 1943 kan verifiseres med fangekortene. Det medfører da også riktighet at størsteparten av fangene som døde på vårparten 1943 tilhørte denne enheten.

For fangene i tredje kompani i krigsfangearbeidsbataljon 182 kan Dr. Köhlers svar kanskje bli stående. Disse fangene kom som sagt til Engeløya i slutten av mars 1943, og Dr. Köhler påpeker at tilstanden deres var dårlig idet de kom. Siden dødstallene i leiren sank betraktelig fra januar til mars 1943 og de som døde i leiren fra slutten av mars og utover, i all hovedsak tilhørte den nyankomne enheten, kan det virke sannsynlig at det ikke var forholdene i leiren, men påkjenningene de hadde vært utsatt for tidligere, som var hovedårsaken til at til sammen 172 fanger døde i denne enheten.

Andre kompani i krigsfangearbeidsbataljon 186 kom omtrent samtidig med tredje kompani i bataljon 182. De kom i god forfatning til Engeløya, men allikevel døde 23 av dem på Engeløya. Selv om forholdene i leiren ikke lenger var så ille som i oppstartsfasen, var de fortsatt såpass dårlige at de kostet liv, om enn ikke så mange som i månedene forut. De førte til at i utgangspunkt forholdsvis friske fanger omkom.<sup>73</sup>

Som tidligere nevnt var det i første kompani i krigsfangearbeidsbataljon 186 at dødstallene var høyest. Her døde 334 krigsfanger, 255 allerede i løpet av de første to månedene. Det var denne enheten som kom først, i slutten av oktober 1942, til Engeløya. Bare disse fangene måtte tilbringe senhøsten i den provisoriske leiren og komme seg gjennom den første kalde vinteren på Engeløya. Vi har ingen informasjon om hvilken tilstand de ankom i. Tyske kilder fra årsskiftet 1942/43 klager over at allmenntilstanden til krigsfangene som sendes til Norge, er så elendig at de knapt kan brukes som arbeidskraft.<sup>74</sup> Sannsynligheten for at fangene var i dårlig forfatning, er altså ganske stor.

Men uansett hvordan tilstanden deres var ved ankomsten, kan det anses som sikkert at de skisserte forholdene i leiren, og da særlig i den første provisoriske leiren, var utslagsgivende for at så mange fanger døde i denne enheten. Det er mange tyske kilder som omhandler massedøden på Engeløya, og de er enige om at forholdene i leiren, enten det måtte gjelde innkvartering eller forpleining, er årsaken til eller har bidratt til massedøden blant fangene vinteren 1942/43.

---

<sup>73</sup> Også her døde de fleste fanger av svekkelse, hjertesvikt og tarminfeksjon.

<sup>74</sup> F. eks. BArch RW 39/41 Wöchentlicher Lagebericht WB Norwegen 18.1.1943: «Trotz wiederholter Anträge, nur brauchbare Transporte nach Norwegen zu schicken, traf am 8.1. das russische Kgf.Arb.Btl. 187 in trostlosem Zustand in Oslo ein. Auf Transport und in den ersten Tagen starben 31 Mann an Unterernährung. Von dem fast 1000 Mann starken Btl. knapp 300 Mann arbeitsfähig. Rest bedarf wochenlanger Pflege, ein großer Teil wird laut ärztlichem Urteil nie mehr arbeiten können. WBN bittet um Anweisung an zuständige Stelle, künftig nur solche Gefangenen zu schicken, die den harten norwegischen Arbeitsbedingungen gewachsen sind.»

## Dødsårsakene ifølge fangekortene

Hva sier så fangekortene om dødsårsakene? Selv om det var vanlig praksis å oppgi både dødsdato og dødsårsak på kortene, er det faktisk en fjerdedel av kortene fra Engeløya hvor det ikke står noe om dødsårsaken. Ordner vi fangekortene kronologisk etter dødsdato, ser vi at dødsårsaken ikke er ført opp på kortene fra og med 28. november til og med 20. desember 1942. Deretter bærer dødsnotatet en annen manns håndskrift, og dødsårsaken er igjen angitt. Oppføringen av dødsårsaken mangler altså midt i den perioden der dødeligheten blant fangene var størst. Det er imidlertid liten grunn til å tro at mønsteret har forandret seg i denne perioden. Tvert imot kan det antas at dødsårsakene var så ensartet at man ikke lenger anså det som nødvendig å skrive den ned. En sjekk av fangekortene uten oppført dødsårsak viser at mange av fangene kom på lasarettet grunnet svakhet, ofte få dager før de døde.

Figur 2 gir et overblikk over hvor mange som døde av forskjellige årsaker. Kolonne 2 gjengir den tyske teksten fra fangekortene og en best mulig norsk oversettelse. Kolonne 1 sammenfatter beslektede diagnoser i fargelagte felt. De samme fargene er brukt i kakediagrammet (fig. 3 og 4) for å gi et visuelt inntrykk av hvilke dødsårsaker rådet. Kolonne 3 oppsummerer fangekortene der de enkelte dødsårsakene er notert. Kolonne 4 oppsummerer kort der vi kan anta at fangene døde av samme årsak, siden det er oppgitt som grunn for lasarettinnleggelse kort tid før fangen døde.

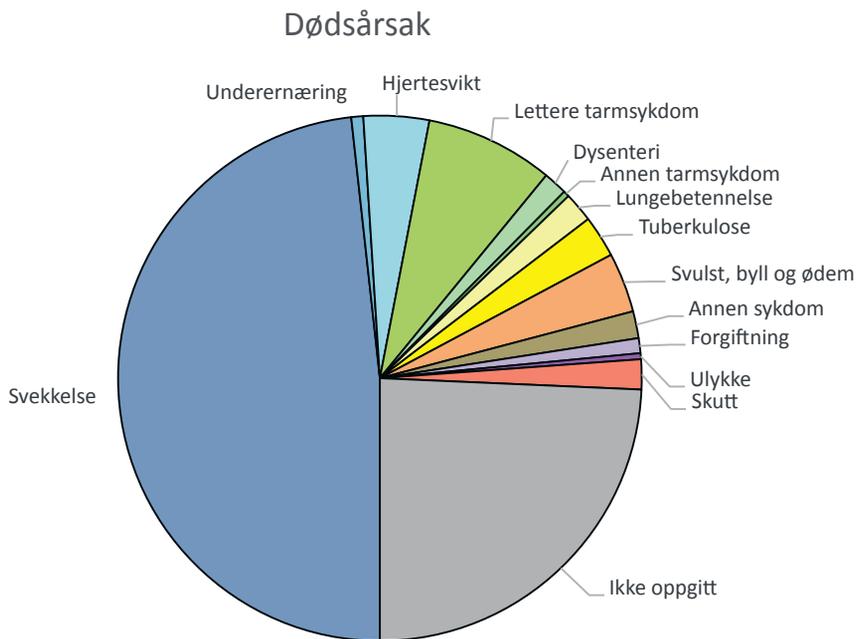
Figur 2 Tabell over dødsårsakene til krigsfangene på Engeløya slik de er anført på fangekortene

= farge i diagram	Dødsårsak ifølge fangekort			med lasarett
1	2		3	4
Svekkelse	allg. Körperschwäche	Allmenn kroppsvekkelse	43	
	allg. Schwäche	Allmenn svekkelse	82	
	Schwäche	Svekkelse	135	+49
	Muskelschwäche	Muskelsvekkelse	1	
	Totale Entkräftung	Fullstendig avkreftelse	1	
Underernæring	Unterernährung	Underernæring	4	
Hjertesvikt	Herzmuskelschwäche	Hjertemuskelsvekkelse	15	
	Herzschlag	Hjerteslag	6	
	Herzschwäche	Hjertesvikt	1	
Lettere tarminfeksjon	Darmkatarrh	Tarmkatarr	35	+6
	Magen-Darmkatarrh	Mave-tarm-katarr	7	
	Durchfall	Diaré	1	+4

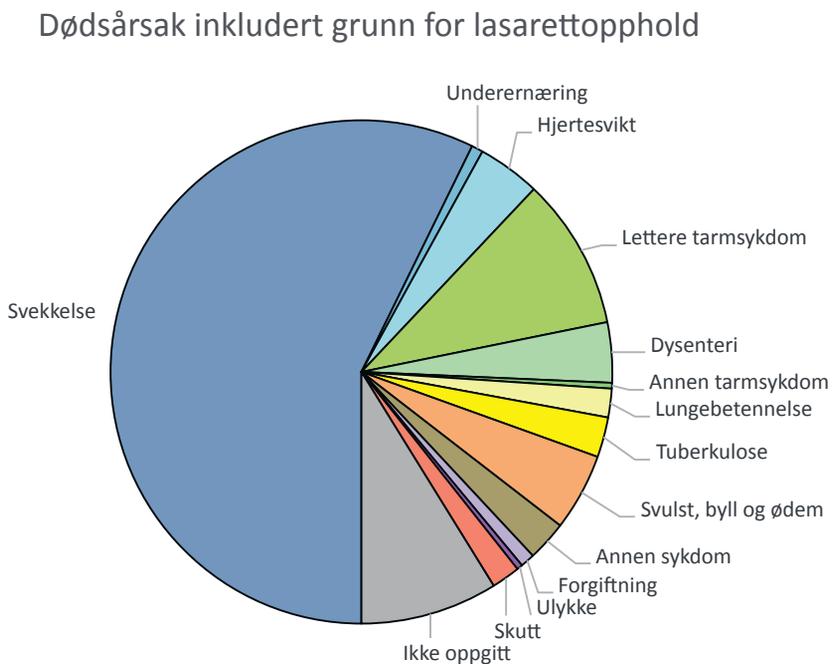
1	2		3	4
Dysenteri	Ruhr	Dysenteri	8	+13
Annen tarmsykdom	Darmlähmung	Tarmlammelse	1	
	Darmverwachsung	Tarmsammenvoksnig	1	
Lungebetennelse	Lungenentzündung	Lungebetennelse	10	
Lungetuberkulose	Lungentuberkulose	Lungetuberkulose	14	
Svulst, byll, ødem	Geschwülste	Svulst	2	+6
	Geschwür	Byll	12	
	Ödem	Ødem	6	+1
Annen sykdom	Apoplexie	Hjerneslag	1	
	Empiema	Empyem	1	
	Grippe	Influenza	1	+5
	Krebs	Kreft	1	
	Leberkrankheit	Leversykdom	1	
	Nephritis	Nefritt	1	
	Nierenentzündung	Nyrebetennelse	1	
	Phlegmone	Flegmone	1	
Sepsis	Blodforgiftning	1		
Ulykke	Schädelbruch	Kraniebrudd	1	
	Gehirnverletzung durch Unglücksfall	Hjerneskode pga. ulykke	1	
Forgiftning	Vergiftung	Forgiftning	5	
Skutt	Erschossen	Skutt	4	
	Auf der Flucht erschossen	Skutt på flukt	4	
	Beim Einbruchdiebstahl erschossen	Skutt under innbryddstyveri	1	
	Wegen Widerstand erschossen	Skutt på grunn av motstand	1	
Ikke oppgitt			132	

Forskjellige formuleringer av at fangene har blitt fullstendig avkreftet og til slutt har dødd som følge av det, er notert på over halvparten av fangekortene: *allgemeine Körperschwäche*, *Schwäche*, *allgemeine Schwäche*, *Entkräftung*, *Muskelschwäche* og, på noen få kort, *Unterernährung* (underernæring).

Hjertesvikt (*Herzschwäche*, *Herzschlag*, *Herzmuskelschwäche*) er oppgitt i 22 tilfeller og må antakelig sees i lys av underernæring i kombinasjon med overbelastning over et lengre tidsrom. Dr. Köhler formulerer det slik:



Figur 3 Diagram over dødsårsakene til krigsfangene på Engeløya slik de er anført på fangekortene



Figur 4 Diagram over dødsårsakene utvidet med grunnen til lasarettopphold der dødsårsaken ikke er oppgitt

*Mange av krigsfangene har nok vært gjennom kortere eller lengre perioder med utilstrekkelig forpleining. De har derfor ingen kraftreserver slik at organismen svikter i det øyeblikket den blir stilt foran en større utfordring.<sup>75</sup>*

Tarmsykdommer er oppgitt som dødsårsak på 57 kort. Tar vi med kortene der dødsårsaken mangler, men der tarmsykdom oppgis som grunn for lasarettinnleggelsen, kommer antallet opp i hele 69. Dysenteri herjet i leiren i november og desember 1942. Den er oppgitt som dødsårsak for 8 fanger. Videre døde 13 fanger kort tid etter at de ble lagt inn på lasarettet med dysenteri.<sup>76</sup> Ytterligere 4 døde 1–2 måneder etter at de hadde blitt smittet.<sup>77</sup> Også lokalbefolkningen i nabolaget til den provisoriske leiren ble smittet. Folkene i husene med smitte ble isolert og fikk medisinsk behandling. En jente døde.<sup>78</sup> Sannsynligvis ble det også blant fangene gjennomført strenge karantenetiltak, slik at utbruddet kunne stanses. Men lettere tarmsykdommer som mave-tarm-katarr og diaré, som ikke utgjør noen fare for et menneske med normalt god helse, har krevd mange liv. For en utsultet og avkreftet fange kunne diaré raskt føre til døden.

Ti fanger døde av lungebetennelse. Videre døde sju fanger av forskjellige sykdommer. Blant disse fantes så vel nyre- og leversykdommer som forskjellige infeksjoner. Alvorlig avmagring påvirker samtlige organer. De formelig krymper. Stoffskiftet i kroppen reguleres ned til et minimum, og immunforsvaret blir nedsatt. En avmagret og utarmet organisme er langt mer utsatt for diverse infeksjoner.<sup>79</sup> Samtidig økte de elendige hygieniske forholdene i fangeleiren faren for infeksjon betraktelig. Tilsynelatende «vanlige» sykdommer er altså blitt fremmet av de hygieniske forholdene i leiren samtidig som fangenes dårlige tilstand gjorde dem mer utsatt for dem. Med et svekket immunforsvar hadde fangene mindre å stille opp med mot en hvilken som helst sykdom.

Det var 14 fanger som døde av lungetuberkulose. Alle disse dødsfallene skjedde mellom april og juli 1943. Muligens ble ikke sykdommen diagnostisert før da. Under trange leirforhold måtte man regne med høy smittefare. Siden ikke flere døde av tuberkulose her, kan vi anta at tuberkulose-syke fanger fra sommeren 1943 ble flyttet fra Engeløya for at man skulle unngå smitte.

---

<sup>75</sup> «Viele der Kriegsgefangenen haben auch kürzere oder längere Perioden von unzureichender Ernährung hinter sich, haben daher keine Kraftreserven, dass der Organismus in dem Moment versagt, wenn plötzlich grössere Anforderungen an ihn gestellt werden.» Se kilde i note 59.

<sup>76</sup> Dødsårsak ikke oppgitt på disse.

<sup>77</sup> «Schwäche» = svekkelse oppgis som dødsårsak.

<sup>78</sup> Pedersen 1998: 99

<sup>79</sup> E-post 19.10. 2016 fra Prof. Øyvind Rø, Oslo Universitetssykehus, Regional seksjon spiseforstyrrelser.

Fem fanger døde av forgiftning. Disse dødsfallene kan ha vært forårsaket av en ulykke, men også denne ulykken kan lett kobles til sult og de elendige forholdene i leiren. Det kan tenkes at fangene var så sultne og desperate at de spiste eller drakk noe de ellers aldri ville ha rørt.

To fanger døde som følge av hodeskade. På et av kortene er en arbeidsulykke anført som årsak. Det er også tenkelig at hodeskaden var en følge av fysisk vold, at fangen ble slått med en geværkolbe eller lignende. Lokale øyevitner har berettet om flere tilfeller av fysisk vold som ser ut til å ha hatt døden til følge.<sup>80</sup> Det er svært sannsynlig at slikt hendte langt oftere uten norske øyevitner til stede.

Ti fanger ble skutt. I de fleste tilfeller er skytingen begrunnet; fangene er blitt skutt på flukt, på grunn av motstand og på grunn av innbruddstyveri. Det ligger nær å tro at de såkalte tyveriene var knyttet til mangel på mat. For tre fanger som ble skutt i november 1942, ble det bare notert at vaktposten hadde skutt dem. Ingen nærmere begrunnelse ble gitt. Mens det både i oktober 1942 og senere i 1943/44 alltid ble oppgitt en forklaring når en fange ble skutt, sto det altså ingenting om dette på fangekortene i den perioden da flest fanger døde. Det kan tenkes at det ble brukt mer vold mot fangene i denne tiden – at avkreftede fanger som ikke var i stand til å arbeide, ble oppfattet som oppsetsige av vokterne sine, at skitne og forsømte fanger i større grad passet inn i bildet av et undermenneske, slik den nazistiske ideologien formidlet det, og at bruken av vold mot fangene økte i takt med den tiltakende forsømmelsen og fornedrelsen av dem.

Det må antas at direkte vold med døden til følge ble underrapportert på fangekortene. Sivilbefolkningen har vært vitne til mange tilfeller av hard fysisk vold mot fanger fra både fangevokterne og OT-menn. Samuil Tsjudnovskij forteller i sine erindringer fra fangetilværelsen på Engeløya<sup>81</sup> om et grusomt regime under en sadistisk agerende kosakk og medfange, som av den tyske leirledelsen var innsatt som en slags intern leirkommandant.

Til tross for de manglende opplysningene på fangekortene og muligheten for feilaktige opplysninger om dødsårsaken til enkelte krigsfanger i leiren på Engeløya, gir kortene et svært entydig og klart bilde. Fangene døde i all hovedsak av utmattelse og fullstendig avkreftelse. De sultet rett og slett i hjel. I tillegg var infeksjonssykdommer, særlig i fordøyelseskanalen, svært utbredt og ble for de svekkete fangene en påkjenning de ikke hadde noe å stille opp mot. Også andre tilsynelatende uskyldige og vanlige sykdommer kan knyttes til fangenes underernæring.

---

<sup>80</sup> Pedersen 1998, 1994

<sup>81</sup> Tsjudnovskij 1984 (Tschudnowskji 1987, Haugland 2008: 117 ff)

## Dødsårsakene ifølge legerapporten

Det samme resultatet kom Dr. Köhler til allerede i juni 1943:

*Ut fra krigsfangenes allmenne utseende og særlig ut fra sykdommene og dødsfallene kan det slås fast, at disse er en følge av underernæring.<sup>82</sup>*

Blant de syke i Trondenes og Engeløy leir var det ifølge Dr. Köhler tjue prosent med kirurgiske sykdommer, som sår og byller. De andre led av avmagring. Mange hadde ødem på føttene og diaré. Obduksjon av de døde på Trondenes viste at de hadde dødd av svekkelse, ødem og diaré.

*I begge leirene ble samtlige syke på lasarettet sjekket. Dette ga følgende bilde: Om- trent 20% hadde kirurgiske sykdommer, ved siden av sår var det hovedsakelig infek- siose hud- og vevsbetennelser. De øvrige syke led først og fremst av sterk [...] med et bilde av kacheksi [...] mange hadde tykke ødem på føttene, [...] ikke infeksios diaré, [...] av tuberkuløs art. Dødsfallene viste et lignende bilde. På Trondenes ble de døde i de siste ukene regelmessig obdusert av de russiske legene. Dødsårsaken lød ganske ensartet: svekkelse, ødem, diaré.<sup>83</sup>*

## Tiltak til å bedre fangenes situasjon

Månedsrapporten fra januar 1943 som forteller om de høye dødstallene fra Engeløy og Trondenes, fortsetter slik:

*I det krigsfangedistriktsskolekommandanten energisk tok affære, ble det sikret at slike tilfeller ikke kommer til å gjenta seg.<sup>84</sup>*

---

<sup>82</sup> «Anderseits steht es bei dem allgemeinen Aussehen der Kriegsgefangene und vor allem aus der Art der Erkrankungen und Todesfälle einwandfrei fest, dass diese eine Folge von Unterernährungen sind.» Se kilde i note 59.

<sup>83</sup> «Die in beiden Lagern durchgeführte Überprüfung der Revierkranken ergab im wesentlichen folgendes Bild: Ungefähr 20% waren chirurgische Erkrankungen, neben Verletzungen, vor allem eitrige Haut- und Zellgewebsentzündungen. Die übrigen Kranken litten zum grössten Teil an hochgradigem [...] mit dem Bild der Kachexie [...] viele hatten dicke Oedeme an den Beinen, [...] nicht infektiösen Durchfällen, [...] vielleicht tuberkulöser Natur. Ein ähnliches Bild ergab sich bei den Todesfällen, die in Trondenes in den letzten Wochen regelmässig von den russischen Ärzten sezirt wurden. Die Diagnosen lauteten ziemlich einformig Schwäche, Oedem, Durchfall.» Se kilde i note 59.

<sup>84</sup> «Durch energisches Eingreifen des Kgf.Bez.Kdt. ist dafür Sorge getragen, dass in Zukunft derartige Fälle nicht wieder vorkommen.» BArch RW 39/175, p. 77. Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1943, AOK Norwegen/O.Qu.

Denne konklusjonen ble kanskje trukket altfor tidlig, men ble nok ikke bare tatt fra løse luften. Som vi allerede har sett, sank dødstallene drastisk på nyåret 1943. Det kan klart sees en sammenheng med en rekke tiltak som ble iverksatt fra årsskiftet og utover i 1943.

På nyåret 1943 ble den nye leiren med langt bedre boforhold tatt i bruk. Her kom etter hvert også de hygieniske forholdene i orden. Det ble oppført en vaskebrakke og støpte latrinekummer. Sommeren 1943 kom en stor avlusningsbrakke i bruk.<sup>85</sup> Det ble opprettet en sykebrakke, hvor de syke fikk stell av to russiske leger og flere sykepleiere.<sup>86</sup> Etter at disse til å begynne med måtte greie seg mer eller mindre uten hjelpemidler, kom det sommeren 1943 en del nødvendig medisinsk utstyr på plass.<sup>87</sup>

Tidlig på sommeren ble – som allerede kjent – to leger sendt hit for å undersøke årsakene til sykdommen og dødeligheten i leiren. Det viktigste Dr. Köhler foreslo i juni 1943, var å øke fangenes matrasjoner med både brød, potet og kjøtt.<sup>88</sup> Videre anbefalte han at fangene selv fikk ansvaret for å tilberede maten. En del av grønnsakene skulle gis rå. OT-leder Fickert meddeler i sitt oversendelsesbrev at matrasjonene har blitt forhøyet, at maten tilberedes etter fangenes vaner, og at de fremover skulle få varm suppe eller drikke på arbeidsplassen.

Avkreftede fanger ble inndelt til leirtjeneste eller i de mest alvorlige tilfellene fritatt fra arbeidstjeneste, slik at de fikk en reell mulighet for restitusjon. Det skulle stilles diettmat til disposisjon for syke fanger.

Om fangenes bekledding ble bedret, vet vi ikke. Siden klærne ikke blir nevnt av Fickert, kan det tyde på at dette ikke ble prioritert med det første, men utelukker ikke at fangene fikk utlevert varmere klær og fottøy før vinteren satte inn på nytt.

Allerede sommeren 1943 konstaterer OT-leder Fickert at tiltakene har ført til ... *at ytelsen av de russiske krigsfangene ble vesentlig økt.*<sup>89</sup> Nettopp her lå motivasjonen for enhver inngripen fra *Organisation Todts* side. De sovjetiske krigsfangene på Engeløya var som ellers i Norge brakt hit som arbeidskraft i et militært viktig utbyggingsprosjekt. At så mange døde i løpet av kort tid, var ikke ønsket. Å få

---

<sup>85</sup> BArch RW 39/176 p. 239(114). Tätigkeitsbericht für den Monat Juli 1943. Korpsarzt Gen. Kdo. LXXI. A.K.

<sup>86</sup> Samme kilde som note 59.

<sup>87</sup> BArch RW 39/176 p. 46 Tätigkeitsbericht für den Monat Juni 1943. Korpsarzt Gen.Kom. LXXI A.K.

<sup>88</sup> Den foreslåtte økningen skulle omfatte 300g brød, 700g brød og 140g kjøtt i uken. Dermed ville krigsfangene ha fått halvparten av tyskernes kjøttasjon (540g mot tyskernes 1083g, 3300g brød mot tyskernes 4575g og 5200g potet mot tyskernes 4200g). Kilde se note 59.

<sup>89</sup> «Es konnte festgestellt [werden?], dass auf den Baustellen eine wesentliche Steiger[ung der?] Leistung der russischen Kgf. vorhanden ist...» Kilde se note 59.

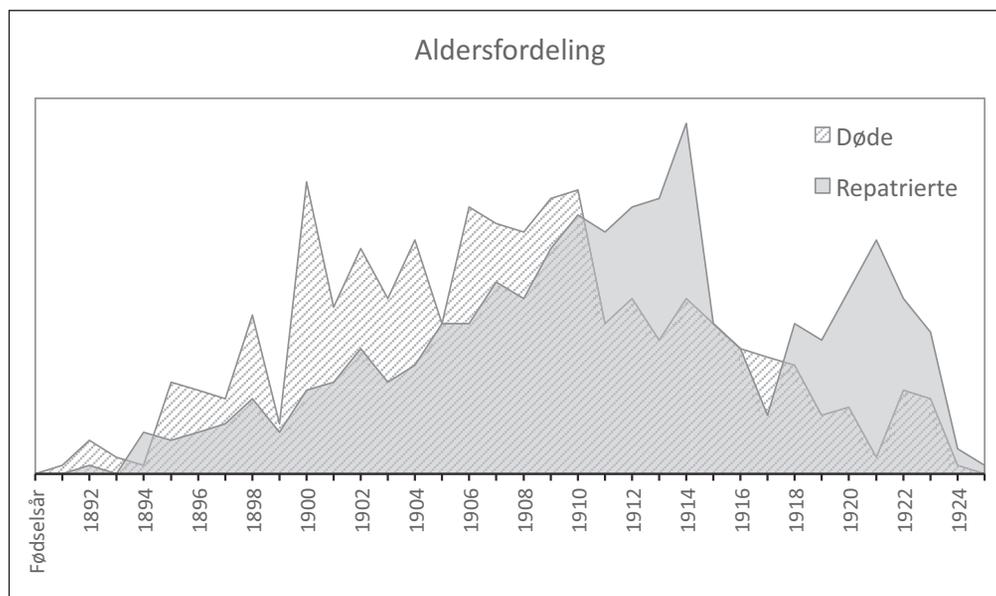
ned syke- og dødstallene var ensbetydende med å ha flere fanger i arbeid. En fange i god fysisk form ville kunne yte betraktelig mer. For å øke krigsfangenes arbeidsytelse gjorde tyskerne derfor en del anstrengelser for å bedre leveforholdene deres.

På Engeløya kan vi tydelig dokumentere at *Organisation Todt* og *Wehrmacht* etter drastiske problemer i leirens oppstartsfase fikk gjennomført en rekke tiltak for å bedre fangenes situasjon med det tilsiktede resultat til følge, nemlig å øke ytelsen deres.

## Hvilke opplysninger lar seg ellers trekke ut av fangekortene?

*Nasjonalitet.* På to tredjedeler av fangekortene er russisk oppgitt som nasjonalitet. Nesten en tredjedel er ukrainere. Dessuten finner vi nasjonaliteter som hviterussisk, polsk, tsjuvasjisk og mordvinsk. Flere medlemmer av andre etniske grupper ser ut til å være skjult i den russiske majoriteten.

*Yrke.* Mer enn 60 prosent av krigsfangene som døde på Engeløya, arbeidet før krigen i jordbruket. Av dem var de aller fleste vanlige landarbeidere, mens omtrent 6 prosent var landmaskinførere. Håndverkere utgjorde 17 prosent av fangene. 14 prosent var arbeidere. Bare 2 prosent hadde en form for høyere utdanning.



Figur 5 Aldersfordeling blant døde og repatrierte (hjemsendte) krigsfanger

*Alder.* Det er litt overaskende å se at gjennomsnittsalderen for de sovjetiske krigsfangene på Engeløya lå et sted mellom 30 og 40 år. Sammenligner vi alderen til dem som døde i leiren, med alderen til dem som ble repatriert herfra, viser det seg at de sistnevnte i gjennomsnitt var yngre. Den yngste som døde, hadde så vidt fylt 18 år. Den eldste ble 51 år gammel. I gjennomsnitt oppnådde fangene en alder på 35 år. De som ble hjemsendt fra Engeløya i mai 1945, var i gjennomsnitt 33 år gamle.<sup>90</sup> I 1943 var de altså i snitt 31 år gamle.

Mest tydelig blir aldersforskjellen når vi sammenligner fødselsårene til dem som døde, og dem som ble repatriert, som vist i figur 5. De eldre årgangene er sterkere representert blant dem som døde. De som er født etter 1910, finnes i større antall blant de hjemsendte. Påkjennningene fra et årelangt krigsfangenskap under ekstremt vanskelige forhold var nok enklere å takle for en yngre organisme.

*Tidspunkt for tilfangetakelsen.* Under 50 av de 543 som døde på Engeløya, kom i fangenskap allerede i 1941. De aller fleste ble tatt til fange sommeren 1942. Mellom juni og august 1942 havnet 430 av de 543 i krigsfangenskap. Det er ganske sannsynlig at de var ikledd sommeruniformer da de ble overført til Nord-Norge.

*Tjenestegrad.* Det fantes to offiserer og 19 underoffiserer blant de 543 døde. De aller fleste var imidlertid menige soldater. På 11 fangekort sto «sivil» oppført i feltet for tjenestegrad. Av disse 11 sivile var 4 russere og 7 ukrainere.

## Konklusjon

Massedøden blant sovjetiske krigsfanger på Engeløya hadde sammensatte årsaker. De fleste fangene døde av avkrefteelse kombinert med infeksjonssykdommer. De var blitt underernært over lengre tid. Mange av fangene var i mer eller mindre dårlig forfatning allerede da de ankom Nord-Norge. Men nedbrytingen ble i leiren på Engeløya enormt påskyndet. Fangene ble her møtt av ekstrem dårlige boforhold i en provisorisk leir. Dårlig kledt skulle de utføre hardt kroppsarbeid i et kaldt og tøft klima. Dermed sto de både dag og natt nærmest ubeskyttet mot vind, fukt og kulde og manglet muligheter for hvile og restitusjon. Det stadige energitapet dette medførte, ble kombinert med altfor lave matrasjoner, som *Wehrmacht* ikke engang var i stand til å innfri. Slette hygieniske forhold i leiren fremmet forskjellige infeksjonssykdommer, som fangene sto veldig dårlig rustet imot, siden de var i så elendig fysisk forfatning. Det er hevet over all tvil at forholdene i leiren har bidratt vesentlig til at så mange døde på veldig kort tid.

---

<sup>90</sup> RA RAFA-1939 eske 1. Lagerliste der sowj. Kgf. in Engelöy, 18.5.1945.

Da tyskerne sendte et så stort antall krigsfanger til Engeløya sent på høsten uten å ha tilstrekkelige bosteder og nødvendig matforsyning på plass, tok de en bevisst risiko for at det kunne gå som det gikk.

Fangenes massedød ble rapportert oppover. Forskjellige instanser prøvde å skyve ansvaret over på hverandre. Men man tok også i bruk virkemidler for å snu utviklingen og få ned både syke- og dødstallene i leiren. Krigsfangene skulle utføre viktige oppgaver i forbindelse med oppbyggingen av et stort og moderne kyst-festningsanlegg. Arbeidskraften deres trengtes for å realisere et prestisjetungt forsvarsanlegg.

En rekke tiltak – de viktigste var bedre boforhold i den nye leiren og økte matrasjoner – førte faktisk til at dødeligheten i leiren nærmet seg null fra sensommeren 1943 til frigjøringen. Etter den dramatiske utviklingen de første månedene tok leirledelsen grep som gjorde Engeløy-leiren til et levelig sted, det vil si til en plass der det ble mulig å overleve.

Massedøden ved Engeløy og Trondenes kan ha vært utslagsgivende for at *Organisation Todt* satte frem kravet om å øke matrasjonene for krigsfangene i arbeidsbataljonene, og for at kravet fikk gjennomslag hos *Wehrmacht*, slik at OT-fangenes rasjoner ble vesentlig økt i forhold til det fangene i STALAG-leirene mottok.<sup>91</sup> Erfaringene fra oppstartsfasen på Engeløy ser derimot ikke ut til å ha forhindret at lignende katastrofale tilstander kunne oppstå på nytt, for eksempel da *Organisation Todt* opprettet mange nye leirer i forbindelse med jernbanebyggingen i Nordland. Fangene fra Engeløya, tilhørende tredje kompani i krigsfangearbeidsbataljon 182, ble i slutten av 1944 forflyttet til Buvik i Sørfold, der de på nytt ble utsatt for forferdelige forhold i en leir under etablering.<sup>92</sup>

## Kilder:

### Riksarkivet

RAFA-2018	Forsvaret, Krigsgravtjenesten
RAFA-1939	Forsvaret, Major Leif Kreybergs arkiv
RAFA-2510	Forsvaret, Distriktskommando Nord-Norge
S-1557	Riksadvokaten, krigsforbryterarkiv

<sup>91</sup> Hatlehol 2015: 235f.

<sup>92</sup> Denne leiren ble så sent som i slutten av 1944 nyopprettet og skulle være med å drive frem det tyske jernbaneprosjektet fra Fauske nordover. Leiren i Buvika er en av de leirene i Sørfolda hvor hjemmefrontfolkene i 1945 påtraff de mest dårlige forhold. «*Fangene i meget slett forfatning.*» skrev Gunnar Moe i mai 1945. RA RAFA-1939 eske 2. Rapport. Besiktigelse av de russiske fangeleire i Sørfold, 12.5.1945.

## Bundesarchiv, Freiburg

BArch RL 43/2 I./Lw. Feld-Regiment 502  
BArch RM 45III/26 Kommandant der Seeverteidigung Harstad,  
Kriegstagebuch  
BArch RH 26/199 199. Infanterie-Division  
BArch RW 39/175 og 176 Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen

## Dokumentationsstelle der Stiftung Sächsische Gedenkstätten Dresden

Datenbank sowjetische Kriegsgefangene

OBD Memorial [www.obd-memorial.ru](http://www.obd-memorial.ru)

Falstadsenteret Database over utenlandske krigsgraver i Norge [www.krigsgraver.no](http://www.krigsgraver.no)

## Litteratur:

- Hatlehol, Gunnar 2015: «*Norwegeneinsatz*» 1940–1945. *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. [Trondheim]: NTNU.
- Haugland, Magne 2008: *Do svidanija – på gjensyn! Dokumentarberetninger om sovjetiske krigsfanger*. [Sandnes] : Commentum.
- Lundemo, Mari Olafson 2010: *The causes of mortality of Soviet prisoners of war in German captivity in Norway, 1941–1945*. [Helsinki] : University of Helsinki.
- Overmans, Rüdiger 2005: Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches. I: Jörg Echternkamp (red.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Bind 9/2. München: DVA.
- Pedersen, Ida 1998: *Minner fra den sovjetiske fangeleiren i Bø 1942–1945. Årbok for Steigen 1998*.
- Pedersen, Ida 1994: *50 års krigsminner. Årbok for Steigen 1994*.
- Pedersen, Ida 1986: *Krigsminner fra Engeløya. Årbok for Steigen 1986*.
- Soleim, Marianne Neerland 2009: *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*. Oslo : Spartacus.
- Stokke, Michael 2008: *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945: en sammenligning av arbeids- og leveforhold*. [Bergen]: UiB.
- Streit, Christian 1991: *Keine Kameraden: die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn: Dietz
- Tschudnowskij, Semjon J. 1987: *Vi må ikke glemme. En russisk krigsfange beretter sin historie. Årbok for Steigen 1987*.
- Tsjudnovskij, S. 1984: *Alyj tsvet pamjati*. Moskva. Stensil, upubl.

## Tjoahkkájgæsos

Artihkal ávddánbuktá Sovjetlihto doarrofánngaj bargov Vuonan doarroájge bájkálasj vuojnojs. Sáhkan le doarrofánngaárruhis Ággalin. Dát ároj lij stuorámus barggoárruhis Vuonan, ja dánna lij alemus láhko dajs gudi jábmin. Doarrofánngaj barggo dárbahuváj gá galggin Batteri Dietl:av ásadit, dát lij dujska marijna stuorámus ja ienemus ádáájggásasj merragáttefoartta. Huoman de ienep gá gálmadis fánngaj jábmin vuostasj guovte mánojt. Gá duon dás dujska gáldoj diedojs gæhttjá duola dago mánnusasj rappártájt, dáktárrappártájt ja fánngakártájt, de máhttá dágástallat makkár sivájs dát állójábmem bádi, jus dal lij árruha vidjurijs jali ihkap ietjá nievres sivájs ávddála gá Ággali báhntin. Dánna tjáleduvvá mij dagáduváj buoredittjat fánngaj vidjurijt ja jus dá dago majdik dahkin. Fánngakártá guoradaláduvvi snivva mij gullu jábmembæjvváj ja jábmemsivvaj, valla aj man vuorrasa fánnga lidjin, makkár rijkas ja makkár virges báhntin.

## Summary

The article highlights the work of Soviet prisoners of war in occupied Norway from a local perspective. The prisoner of war camp on Engeløya is used as a case study. The camp was one of the biggest labour camps for Soviet prisoners of war on Norwegian soil, with what were exceptionally high mortality rates for this country. The prisoners' labour was needed in connection with the construction of Batteri Dietl, one of the German's Navy's largest and most modern coastal forts. Nevertheless, more than one third of the prisoners died during the course of the first two months. Using various German sources such as monthly reports, physicians' report and prisoner cards, it is discussed which factors caused this mass of fatalities, whether it was due to conditions in the camp or possible misfortune prior to arrival at Engeløya. It looks at what was done to improve the situation for prisoners and whether these initiatives were successful. Prisoner cards are analysed in depth according to the death date and cause of death, as well as taking into account the age, nationality and profession of the prisoners.

## Forfatter

Eva-Ditte Donat jobber siden 2006 i Nordlandsmuseet og har det daglige ansvaret for museet i Batteri Dietl, Steigen. Hun begynte raskt å interessere seg for krigsfangenes historie og har siden gjort en forskningsinnsats på feltet. Email: eva.ditte.donat@nordlandsmuseet.no